

PETERBURG ERMITAJ DEVLET MÜZESİNDEKİ DOĞU AVRUPA TÜRK BAKİYELERİNDEN İDİL-BULGAR TÜRKLERİNE AİT ESERLERİN İNCELEMESİ*

Gözde Sazak**

ÖZET

Hermitage Devlet Müzesinin 68-69 nolu sergi salonunda Volga-Bulgar etiketi altında sergilenmekte olan üç gümüş tabak bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çeşitli (Arap, Macar) tarihi kaynaklarda İdil Bulgarlarının kuyumculuk ve maden işleme konusunda usta oldukları ve ticaretini yaptıkları yazmaktadır. İdil Bulgarlarına ait olan bu tabaklar; üzerlerindeki hayvan ve insan motif ve sembollerinin anlamları açısından Türk kültürü ve sanatında tarihlendirildikleri dönemden çok daha öncesini yansıtmaktadırlar. Bu dönemlerdeki izler ise mitoloji ve destanlar da aranmalıdır. Bu araştırmada; geyik-kurt, alp-kartal-geyik; geyik- yılan mücadele sahnesi örnekleri ve bunların Türk kültür ve sanatındaki yeri sembollerile açıklamaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İdil Bulgarları, maden sanatı, Doğu Avrupa Türkleri, Ermitaj Devlet Müzesi.

AN EXAMINATION OF THE WORKS OF ART THAT BELONG TO VOLGA (IDIL)- BULGARIAN TURKS, HAVE REMAINED FROM THE EASTERN EUROPEAN TURKS AND ARE EXHIBITED IN THE STATE HERMITAGE MUSEUM

ABSTRACT

This study focuses on three silver dishes exhibited in the exhibition room no: 68-69 in the State Hermitage Museum. Various (Arabic, Hungarian) historical sources have revealed that Volga Bulgarians were specialized in jewelry and metal work and also did trading of them. Given the animal and human motifs and symbols in the silver dishes that belong to Volga Bulgarians, it can be said that they, in fact, date back to an earlier period rather than the period they were dated. The traces of this period should be sought in the mythology and legends. In this research, we will try to explain examples of deer-wolf, alp (warrior)-deer-wolf and deer-snake fight scenes and their place in Turkish culture and art along with their symbols.

Keywords: Volga (İdil) Bulgarian, metal works, Eastern European Turks, Hermitage Museum.

* Bu makale Yücel, M. U., Sazak, Gözde, "An Examination Of The Works Of Art That Belong To Volga (İdil) Bulgarian Turks", *Language, Culture, And Ethnic Diversity A Global Perspective*, Ed. E. Saritas, Untested Ideas Research Center, New York 2013'de İngilizce olarak yayımlanmıştır. Ancak doktora tezimizi yazarken bu makalede yer alan tabaklar içindeki bazı motifler hakkındaki kanaatimizde değişiklikler olmuştur. Hem bu değişiklikleri ilave edip makaleyi geliştirmek hem de aynı makalenin Türkçe kaynak olarak da faydalanılması adına, Türkçeye tercüme edilen makale, "Peterburg Ermitaj Devlet Müzesindeki Doğu Avrupa Türk Bakiyelerinden İdil-Bulgar Türklerine Ait Eserlerin İncelemesi" adı ile yeniden kaleme alınmıştır.

** Dr., İstanbul Üniversitesi, sazakgozde@gmail.com

1. GİRİŞ

Bulgar Türkleri, kadim Türklerin yaşadıkları geniş coğrafyanın batı bölgelerine yerleşen ve Ogur1 ortak adı altında zikrolunan Onogurlar, Saragurlar, Oturgurlar, Kutrigurlar2 gibi oymak birliklerini meydana getiren Türklerdir3. Eski Bulgar Türklerinin atalarını, milattan önceki dönemde Hunlara, Kırgızlara ve Çinlilerin “Ting-ling” dedikleri boylara bağlayan çeşitli tezler bulunmaktadır4. İdil-Ural bölgesindeki eski Türk dilinin konuşulduğu yerleşim alanı hakkında birçok Türkolog açıklamalar yapmıştır. Kafkasyalı ilim adamları İ. M. Miziyeve ve K. T. Laypanov, Türk boylarının daha M. Ö. IV. yüzyıldan beri İdil-Ural bölgesinde yaşadıklarını etraflıca kanıtlamaya çalışmış ve İdil-Ural bölgesinin eski Türklerin anavatanı olduğunu iddia etmişlerdir5. Daha sonraki dönemlerde Z. V. Togan, M. Ö. 149-127 yılları arasında İdil havzasından Anadolu'ya Vanandlar ile birlikte göç eden Türk boylarının Kars ve Pasin Ovası'na yerleştiklerini; Ptolemeus'un eserinde görüldüğü üzere İdil havzasında Bulgar Türklerinin kolu olan Boroçlar (Boroçoğlu, Borçalı)'ın yaşadığını; Bulgar ve Hazarların İskender zamanında Horasan'da bulunduğunu ve Oğuz destanında adı geçen Ulu-Balugur isminin Oğuz Han'ın gelişinden önce İdil Havzasında yerli bir boy olarak bulunan Bulgar Türklerini ifade ettiğini belirtmiştir6.

Bütün Türk boyları arasında en eski dil kalıntılarına sahip olan Bulgar Türkleri, birlikte yaşadıkları Macarlar ve Fin-Ogur kavimlerinin de dillerini özellikle hayvancılık, ziraat, devlet teşkilâtı ve sosyal teşkilâta ait pek çok kelime ile zenginleştirmişlerdir.7 Böylesine yüksek bir medeniyete sahip olan Bulgar Türkleri'nin anayurdu ise, G. Feher tarafından birlikte yaşadıkları ve kendilerine tâbi olan diğer boyların (Fin-Ogur, Macar, Vogul ve Ostyaklar) yaşadıkları yerler de göz önüne alınarak; milât sıralarında Orta İdil

¹ Bulgar Türklerinin, Oğuz kavminden olduğu ve -z sesinin Bulgar lehçesinde -r olarak söylenmesinden dolayı Ogur olarak zikredildiği bilinmektedir. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 22,148-149. Dildeki bu değişim, Bulgar Türklerinin muhtemelen Kafkasya'ya indikleri M.S. III. Yüzyılda gerçekleşmiştir. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 29. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s. 52. XIII.-XIV. yüzyıllarda yazılmış Volga Bulgar kitabelerinde kullanılan Bulgarca -z yerine -r kullanıldığı ve Bulgarcanın Çuvaşcanın da temeli olduğu Feyizhanov, İlminskiy, Katanov ve Aşmarin, tarafından kabul edilmiştir. Bu kitabeler, Bulgarcanın r'li şeklinin yüzyıllar boyunca korunduğunun da bir göstergesidir. Detaylı bilgi için bkz, Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, TDK, Ankara 1988, s. 1-3.

² “On Ogur” 10 Ogur, “Saragur” beyaz Ogur anlamında olup, “Otuz ogur” anlamında Oturgur oymak birliği, sonradan Bizans telaffuzu ile Utigur; “Kırk Ogur” anlamında Kırkogur olması gereken oymak birliği ise Bizans telaffuzu Kutrigur olmuş olmalıdır. Geza Feher, *Bulgar Türleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 19.

³ Feher, *a.g.e.*, s. 4. Onogurlar, tarihin sonraki dönemlerinde Oturgur ve Kutrigurlar gibi oymak birliklerinde de görülür.

⁴ Emel Esin, “Türk Tarihi Işığında Bulgaristan”, *Türk Kültürü*, Ankara 1962, s. 400-401.

⁵ Mir Fatih Zekiyeve, “Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.I., Ankara 2002, s. 429. VI. ve XI. Yüzyıllarda İdil bölgesindeki Bulgar buluntuları arasında yer alan madeni küpe, Batı Türkistan'da yaşayan Kanglıların tamgasını taşımaktadır, J.N. Vişarova, *Slavyani: Prabolgari: po dannu nehpolumu om VI-XI Slaven und Protobulgaren*, Izdatelstvo na Bilgarsakata Akademiyana Naukite, Sofya 1976.

⁶ Togan, *a.g.e.*, s. 168-169.

⁷ Feher, *a.g.e.*, s. 1-2.

(Volga) ve Kama Nehri'nin kenarı olarak belirlenmiştir⁸. Ptolemaios, M.S. II. yüzyılda aynı bölgede Sabirlerin yerleştiğini, Bulgar Türkleri'nin ise İdil ve Ural Nehirlerinin Kuybişev ve Orenburg hattı güneyine çekildiğini belirtmektedir⁹. M.S. III-IV. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya yerleşen¹⁰ Bulgar Türkleri, V. yüzyılda Avarlar'ın İdil bölgesine gelmeleri ve Sabirleri Kafkasya'ya itmeleri ile batıya doğru göç etmişlerdir¹¹. Çoğunluğunu Oturgurların oluşturduğu Don ile Kuban Nehri arasına yerleşenler Onogur, Don ile Dinyeper arasına göç edenler ise Kutrigur adını aldılar¹². Göktürklerin duraklama dönemine girdikleri 630 yılında Bulgar Türkleri Onogurdur adında başka bir oymak birliği ve lideri Kurt adlı başbuğun önderliğinde toplanarak İdil Bulgar Türk Hanlığı'nı kurdular¹³. Doğu Bulgar Türkleri ve Kutrigur topraklarını Avar işgalinden kurtararak kurulan ve Dinyeper'den İran sınırına kadar uzanan ülkelerine Magna Bulgaria (Büyük Bulgarya) denildi¹⁴. 665 yılında komşuları Hazarların uyguladıkları tazyik sonucu parçalanan Bulgar Türkleri'nden doğuda bulunan ve çoğunluğunu Otuz-ogur'un oluşturduğu bir kitle (Dış Bulgarlar) İdil boyunca yukarı çekilerek Orta İdil Bulgar Türk Devleti'ni kurdu¹⁵. Kurt'un oğullarından Bat-Bayan Hazarlara tâbi oldu ve Macarların ve On-ogur Bulgarlarının lideri olarak Kafkasya'da kaldı¹⁶. Bat-Bayan'ın küçük kardeşi Asparuh önderliğinde kalabalık bir Bulgar kütlesi (İç Bulgarlar, G. Feher'e göre Kutrigurlar¹⁷), Balkanlar'a göç ederek 679 yılında Tuna Bulgar Devleti'ni kurdular¹⁸. Başlangıçta birer hanın idaresinde dört grup (Bulgar, Suvar, Barsula, İskil) şeklinde yaşayan İdil Bulgar Türkleri¹⁹, İslamiyet'i ilk kez kabul eden Bulgar yöneticisi olan Aydar'ın büyük oğlu Abdullah Cılkı (veya Şilki)²⁰,nın önderliğinde 865 yılında yeniden İdil Bulgar veya İdil Çulman Bulgar Devleti'ni kurdular²¹. İtil Bulgarları, 15 Mayıs 922 tarihinde Abbasi halifesi tarafından İslam devleti olarak tanındı. Böylece Türk devletleri arasında İslamiyeti devlet dini olarak tanıyan ilk devlet unvanına sahip oldular²². Bu devlet, Moğol dönemine kadar bağımsız İslam devleti yapısını korumuştur²³.

⁸ Feher, *a.g.e.*, s. 8. Kanımızca dil bakiyelerinin kanıtladığı gibi Bulgar Türkleri çok daha önceki dönemlerden beri burada yaşamaktadır.

⁹ Feher, *a.g.e.*, s. 10-11.

¹⁰ Feher, *a.g.e.*, s. 15.

¹¹ Feher, *a.g.e.*, s. 11-12.

¹² Feher, *a.g.e.*, s. 5. Avrupa Hunları'nın yenilmesi ile Dinyeper'e sığınan Hunlar, Kutrigur Bulgarlarına karışmıştır.

¹³ Feher, *a.g.e.*, s. 30-31.

¹⁴ Bundan önce VI. yüzyılda Bizans, Ermeni ve Süryani kaynakları Bulgar Türklerinin Kuzey Kafkasya'da yaşadıkları yerleri "Patria Onoguria" (Onogurların yurdu olarak) adlandırmışlardır. Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 195-196.

¹⁵ Feher, *a.g.e.*, s. 31-32, Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁶ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁷ Feher, *a.g.e.*, s. 31-32.

¹⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 196.

¹⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 200.

²⁰ İbn Fadlan'a göre müslümanlığı ilk kez M. 912 civarında kabul eden Bulgar hanı Şikil'in oğlu olan İlteber Almış idi. İbn Fadlan seyahatnamesinin Meşhed Kütüphanesi, 5229 numaralı tek nüshasından alınan Arapça metni ve Türkçe çevirisi için bkz. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 8.

²¹ Zufar Z. Miftakov, "İdil Havzasındaki İlk İslâm Devleti İdil Bulgar Devleti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara 2002, s. 409-410.

²² Miftakov, *a.g.m.*, s. 415-416

İdil Bulgar şehirleri, XIII. ve XIV. yüzyıllarda ilk kez Moğollar, ardından da iki kez Emir Timur tarafından tahrip edilmiştir. Timur'un 1390'ların sonlarında Altınordu Devleti'ne indirdiği darbeler sonrasında Altınordu'da taht mücadeleleri başladı²⁴. Taht mücadelesinden korunmak adına Türk halkının bir kısmı Kama'nın kuzeyine Kazan Nehri kıyılarına göç etti ve Kıpçaklarla birlikte Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu teşkil etti²⁵.

Bulgar Türkleri Orta İdil ve Kama Nehirleri boyunca, Dinyeper'den Kafkas Dağlarına, Dinyester ile Karpatlar arasındaki Balkanların önemli bir bölümünde devletler kurmuşlardır. Bu sebeple Bulgar Türklerinin arkeolojik, mimari, dil (lehçe), askeri, ziraai ve ticari bakıyelerine oldukça geniş bir alanda ve sıklıkla rastlanmaktadır²⁶. XIII-XIV. yüzyıllarda bulunan İdil Bulgar kitabelerinin yayılma alanı ise Feher'in İdil Bulgarlarının anayurt tanımıyla örtüşmektedir. Kitabeler, bugünkü Tatar Muhtar Cumhuriyetinin batı yarısı (Buinsk, Kuybişev ve Çiştopol) ve Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti doğu sınırı içinde, en kuzeyde Balezinsk bölgesindeki Gur'ya Kala mevki, en güneyde Kuybişev bölgesinde Pravaya Volga mevki, en doğuda Başkurt merkezli Ufa şehri Çişmi köyü, en batıda da Çuvaş merkezli Çeboksarı (Şupaşkar) şehirlerinde bulunmaktadır²⁷.

İdil Nehri kıyısında milattan önceki dönemlerden itibaren tarım yapıldığı bilinmektedir. İdil Bulgar Türkleri'nin ataları da bu bölgeye yerleştikten sonra diğer Türk boyları gibi tarımsal faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Türkleri daima yarı göçebe olarak tanımlayan birçok ilim adamının tezinin tersine, ziraatın ilk olarak Bulgar Türklerinde başlamış olma ihtimali vardır. İdil Bulgar Türklerindeki ziraat, bir Çuvaş hikayesi olan "Eski İnsanlar" adlı hikayede Alp'in çift süren insanı atıyla birlikte cebine koyup annesine getirip göstermesi ile anlatılmıştır²⁸. Ziraat konusunda ehil olduklarını X. yüzyılda Bulgarları ziyaret eden Arap coğrafyacı İbn Rusteh de bildirmektedir²⁹.

İdil bölgesinde yapılan arkeolojik araştırmalar, Karadeniz ve Çin arasındaki ticaret yolunun M. Ö. 114 senesinde işlek olduğunu ortaya koymuştur. Bu dönemde İdil Nehri Hunların hakimiyeti altındadır³⁰. Hazar Denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan ve Çin'i kat eden 'İpek Yolu', İdil ve Kama gibi büyük nehirler sayesinde ulaşımın deniz yolu ile sağlanması, Bulgar Türkleri'nin ticaretten büyük bir gelir elde etmelerini ve ticarete mâhir olmalarını sağlamıştır. Halkı refah bir hayat süren pek çok şehir ve kasabaların bulunduğu ülkelerinin başkenti olan İdil kıyısındaki Bulgar şehri ise IX. ve XII. yüzyıllar arasında Doğu

²³ Togan, *a.g.e.*, s. 58.

²⁴ Deyatlı bilgi için bkz., İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.

²⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 201-202; Mihail Hudyadov, *Kazan Hanlığı*, TTK, Ankara 2009.

²⁶ Feher, *a.g.e.*, s. 1.

²⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 10.

²⁸ Feyzi Ersoy, *Çuvaş Alp Hikayeleri Ulup Halapisem*, TDK Yay., Ankara 2009, s. 15.

²⁹ Yusuf Ziya Yörükkan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004, s. 293-294; İdil Bulgarlarının tarım faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bkz., Hasan Demiroğlu, "İtil Bulgarlarından Günümüze Kalan Bazı Tarihi Materyaller", *Osmanlı'nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Cilt I, (yayına hazırlayanlar Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2013, s. 548; Hasan Demiroğlu, "İtil Bulgarlarında Tarım Aletleri", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müzikisi Dergisi*, Yıl 9, Sayı 18, Konya 2011, s. 49-63.

³⁰ Togan, *a.g.e.*, s. 40.

Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olmuştur³¹. 921'de İdil Bulgar ülkesini ziyaret eden İbn Fadlan, Harezmi'den Oğuzların ve Bulgarların kervanına 5000 kişinin iştirak ettiğini kaydetmiştir³². Aynı müellif, İdil Bulgarları arasında çok tüccar olduğunu, Türk ülkelerinden koyun, Ruslardan samur ve siyah tilki kürkü getirdiklerini ve İdil Nehri boylarında sıklıkla pazar kurulup çok değerli mallar satıldığını bildirmektedir³³. İbni Rusteh'in aynı devirde bildirdiğine göre; Bulgar Türkleri'nin atları, zırhları ve keskin silahları vardır. Ticaretteki mallarının çoğunluğu samur kürküdür. Altın ve gümüş paraları yoktur. Samur kürkünü para yerine kullanırlardı³⁴. Hududü'l-Alem'de (982-83) ise, Bulgar Türklerinin cesur ve heybetli savaşçılar oldukları, koyunları ve çok iyi silahları olduğundan bahsedilmektedir³⁵. VI. yüzyıldan beri Türklerin kontrolünde bulunan İdil Nehri, XVI. yüzyıl ortasında Astrahan Hanlığı'nı işgal eden Rusların eline geçince; bin yıl boyunca Türklerle ait olan ticaret hâkimiyeti de Ruslar'a geçmiştir³⁶.

İşte yüzyıllar boyunca Bulgar Türklerinin Doğu Avrupa ve Harezmi-Hazar bölgesi arasında yaptıkları ticaretin sonucunda oluşan Bulgar kültürünün tüm Türk kültürüne yaptığı hizmeti daha iyi anlayabilmek için üç örnekle yetineceğiz.

2. İDİL-BULGAR İNANCI VE SANATI

Bulgar Türkçesi'nde kab³⁷ adı verilen çok önemli ilmi bir kelime bulunmaktadır. Kab kelimesinin Bulgar Türkleri'nden Slavlar'ın diline aziz resmi, put, resim olarak geçmiş olması³⁸, kab'ın kutsallığını ispatlamaktadır. Bu eşyalar ya resim olarak ya da taşınabilir küçük objeler olarak kullanılmaktaydı³⁹. Bu küçük objelerin malzemesi ahşap, taş ve

³¹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 200.

³² Şeşen, *a.g.e.*, s. 39.

³³ Şeşen, *a.g.e.*, s. 32.

³⁴ Yusuf Ziya Yörükkan, *a.g.e.*, s. 293-294.

³⁵ Minorsky, *a.g.e.*, s. 120. Bugün halen makale konumuz olan gümüş tabakların çıkarıldıkları Obi ve İrtiş nehirlerinin kesiştiği Rusya'nın Surgut bölgesinin armalarından birinde samur, tilki ve gemi bulunmaktadır. Bu bayrak bu bölgedeki samur ve tilki kürkünün gemi yolu ile yapılan ticaretinin halen daha ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

³⁶ Nimet Akdes Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, 4. Baskı, Ankara 1999, s. 154.

³⁷ Uygurca kep, Yakutca kiap, Osmanlıca gib, Moğolca kap, Macarca kep olarak kullanılmıştır, Feher, Bulgar Türkleri Macarlar ve Bunlara Akraha Olan Milletlerin Kültürü Türk Kültürünün Avruoaya Tesiri, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1986, s. 36.

³⁸ Feher, *a.g.e.*, s. 36.

³⁹ Eski Türklerdeki Tengri inancı ve her boyun türediğine inandıkları kendi ongunları olan bir hayvan-ataları vardı. Bu hayvan-atanın gücünün kendilerine güç vermesi için hayvan-atanın tasvirinden yapılmış bir tılsım (kemikten bir kolye ucu, altın, gümüş küçük objeler, kilden objeler gibi) yanlarında taşırlardı, B. Ögel, *Türk Mitolojisi I*, C.I., TTK, Ankara 2010, s. 32. Bulgar Türklerinin atalarında da bu gelenek aynen görülmektedir, Zekiye, "Bolgat-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara 2002, s. 435, V. Beşevliyev, "Proto-Bulgar Dini", *Bellekten*, C.IX, S.33,34,35,36, TTK, Ankara 1945, s. 219.

madendir. Maden Türkler'in kısa ve öz anlattıkları tüm destanlarında mutlaka geçmektedir. Destanlarda geçen maden isimlerinin hepsinin Türkçe olması önemlidir. Türkler destanlarında madenden olan süs konfor eşyalarını, silahlarını hangi madenden yaptıklarını zevk duyarak, iftiharla anlatırlardı⁴⁰. Taberi'nin bildirdiğine göre Türkler yanlarında gümüş tabak taşırlardı. Önceleri bu tabakların Sâsâniler'e ait oldukları çeşitli ilim adamları tarafından yazılmışsa da, M. M. Dyakonov bu tabakların Orta Asya'ya ve dolayısıyla Türkler'e ait olduğunu ispat etmiştir⁴¹. Kabların üstünde Türkler'in atlarının ve kutsal sayılan hayvanlarının tasvirleri bulunduğu iddia edilebilir. Bu tasvirlerin bazen tek motif olarak kut'u temsilen, bazen bir kompozisyon içerisinde bir destanın sahnelenişi olarak tasvir edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. İşte makalenin konusu olan Ermitaj Devlet Müzesi'nde sergilenen İdil Bulgarlarına ait üç tabak, (Tabak I, Tabak II, Tabak III) Bulgar Türklerinin kab'larıdır. Bu tabaklar içerisinde yer alan muhteşem maden işçiliğe sahip kompozisyonlarda ise Türkler âdeta destanlarını canlı olarak dile getirmişlerdir.

Tabakların incelemesine başlamadan önce İslâm öncesindeki Bulgar Türklerinin dini olan, Tek Tanrılı Eski Türk Dini'nden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Eski Türk inancına göre Tengri/Tanrı (Tangra) her şeyi yaratandır ve yeri yüceliğinden ötürü Gök'tedir⁴². Diğer bir ifadeyle Gök-Tanrı'dır⁴³. Tengri, kozmik düzeni (dünya), toplum düzeni, insanın kaderini yönetendir⁴⁴. Tengri yeryüzünde kut'unu yaymak için Türk Kağanını görevlendirmiş, ona kut vermiştir⁴⁵. Tengri her şeyi görür, bilir⁴⁶, insanları iyi ve kötü davranışlarına göre değerlendirir, müdahale eder⁴⁷. Bu müdahale kut verdiği kağan aracılığıyla olduğu gibi başka araçlarla da olurdu. Tabii afetler, tabiat olayları, semavi ışıklar, gökten inen ve dünyadan göğe yükselen kutsal ağaçlar, mucizevi kuşlar, kartal gibi yırtıcı kuşlar, guguk kuşu gibi sevimli kuşlar, bozkurt, geyik gibi hayvanlar Tanrı'nın yeryüzündeki müdahalelerini, tecellilerini yerine getiren araçlardı. Bu araçlar Türk kültürünün yapı taşları olan motifleri oluşturmuş, motifler de Türeyiş efsaneleri ve destanlarda sembolleştirilerek anlatılmıştır⁴⁸. Aynı motif ve semboller M.Ö.1000-M.S.1000

⁴⁰ Gümüş, altın, tömür/ demir, bakır destanlarda çok geçer ve Türkçe'dir. Nihad Sami Banar, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar Şifai Edebiyat Destan Devri*, C.I., M.E.B., İstanbul 1971, s. 31-32.

⁴¹ Emel Esin, "Tabari's Report On The Warfare With The Turgis", *Central Asiatic Journal*, Vol. XVII No.2-4, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1973, s. 129-149.

⁴² H. Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980, s. 15.

⁴³ Ü. Günay, H. Güngör, *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini*, Rağbet Yay., 5. Basım, İstanbul 2009, s. 57-59.

⁴⁴ Günay, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁵ Kül- Tigin abidesi, "Tanrı yarlıkadukın (buyurduğu) için kut'im" demesi bu sebeptedir, Muahrrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, 42. Basım, İstanbul 2010, s. 6. (Kül Tigin Abidesi, Güney Yüzü, 9). Bulgar Hanı Krumuş (804-814) kitabesinde ise "Bulgar Hanının, Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından reis olarak getirildiği" yazmaktadır, Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2010, s. 264.

⁴⁶ Günay, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁷ Aristo'ya göre Tanrı dünyayı yaratır ve gerisine karışmaz, Sami kültür dinlerinde ilahlar her şeye doğrudan müdahale eder, Türklerde ise Tanrı doğrudan çok dolaylı olarak mücadele eder, Günay, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I, II*, TTK, 5. Baskı, 4. Baskı, Ankara 2010.

süresince Avrasya bozkırlarında ve İskitlerin dininde de görülmektedir⁴⁹. Türk boylarının coğrafi olarak bazı küçük farklılıklar gösteren destanları, özünde yüce Gök-Tanrı'nın yarattığı insanları ile kozmik düzenini ve düzenin temeli olan adalet ve ahlâkı anlatmaktadır.

Bu sembolleştirmede bazen antropomorfik bazen zoomorfik vasıflar görülmektedir⁵⁰. Zoomorfik semboller eski Türk dinindeki Tanrı'nın hayvanlar aracılığıyla insanlarla iletişim kurması nedeniyle kutsallık taşımaktadır. Hayvan-ata, totem, ongun, tös olarak adlandırılan bu zoomorfik semboller tüm Türk boylarında ayrı öneme sahiptir. Bulgar Türklerinin kutsal saydıkları ve ongunları olarak kabul ettikleri hayvanların başında kurt ve kartal gelmektedir⁵¹. Türk boylarının hemen hepsinin destanlarında geçen, Bulgar Türkleri için de aynı öneme sahip bir diğer hayvan, hem dünyevî (hızlı gitmesi, Han'ın savaşlarda en yakın yoldaşı olması) hem de manevî (sudan yaratılmış olması, nehirleri dağları aşması, sahibi olan Han'ı bayılmış veya ölmüşken ilahi yardımla kurtarması gibi) attır⁵². Türklerde bu zoomorfik semboller iki şekilde işlev görürdü: 1.hayvan-ata olarak Tanrı'nın kut'unu halka iletmesi ve o hayvanın en güçlü özelliklerini ongunu olduğu boya ve kağana geçirmesi (kağanın hayvan-ata özellikleri taşınması, ongunun kimliğine girmesi⁵³), 2. ölen kişinin ruhunun Tanrı'nın yanına göğe/cennete uçabilmesi için ongunu olan hayvan-atanın yardımına ihtiyacı olmasıdır.

Eski Türklerde hayvanlarla iç içe yaşanan hem yerleşik, hem de atlı-göçebe bozkır hayatı, dinin de etkisiyle tam bir ilâhî yaşam şekline dönüşmüştür. Türklerde kutsal sayılan ve bir tören şeklinde gerçekleştirilen av kültü de bu ilâhî yaşamın en önemli törenlerindendir⁵⁴. Dini tören olarak düzenlenen avda, kutsal kabul edilen hayvanlar kanı dökülmeden, türlü yöntemlerle avlanırdı⁵⁵. Türkler avladıkları hayvanlara saygı göstermiş, hayatta kalmak için avladıkları hayvanların⁵⁶ etinden yemiş, ihtiyaçlarından fazlasını avlamamışlardır. Türklerdeki av kültü bir ayna gibi savaş mücadelelerine yansımıştır. Türkler düşmanlarına zulmetmemiş, Türk töresini ve adaleti yaymak için savaşmışlardır⁵⁷. Av ve savaş Türklerde eş tutulmuş ve sanatlarında da *Hayvan Mücadele Sahneleri*⁵⁸ olarak

⁴⁹ *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarında Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C. II., Yves Bonnef, Çev. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000, s. 1100.

⁵⁰ Güngör, a.g.e., s. 68, 105.

⁵¹ Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 80-81.

⁵² N.S. Banarlı, a.g.e., s. 34.

⁵³ Detaylı bilgi için bkz., Mehmet Naci Önal, "Halk Anlatılarında Kahramanın Kimliğini Gizlemesi", *Turkish Studies*, Vol. 5/1 Winter 2010, s. 1272-1285.

⁵⁴ Türkler senede bir defa dini sürgün avı olarak sığır töreni düzenlerlerdi. Bu törene tüm hanlar katılır ve savaşa gider gibi hazırlanırlardı. İlk oku Hanlar hanı atar ve tün hanlar onu takip ederlerdi. Bu törenler İslamı kabul ettikten sonra da milli gelenek olarak devam etmiştir. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 44.

⁵⁵ Milli bir gelenek olan dini av, Türklerde alplık kazanma ve ad alma için de düzenlenir, hayvanla teke tek boğuşarak yapılan mücadele sonucunda öldürülen hayvanın adı ongun olarak öldüren alpe verilirdi, bkz. *Dede Korkut Kitabı*, çev. Muharrem Ergin, TDK, Ankara 2009, s. 4-5.

⁵⁶ Yaşadıkları coğrafyaya göre avladıkları hayvanlar değişmektedir. Sibirya ve kuzey bölgelerde geyik, Moğolistan, Kazakistan ve güney, güney-doğu bölgelerde koyun, keçi gibi toynaklı hayvanlardır.

⁵⁷ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Meftûresi Tarihi*, 19. baskı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2010, s. 10-11.

⁵⁸ Sanat eserlerinde "Hayvan Üslubu" olarak adlandırılan üslubun en önemli ikonografisi bu sahnelerde görülmektedir. Bu sahnelerde doğuda Türkler ve çevresine, Karadeniz'in kuzeyinde İskitlerle yayılmıştır, M.

işlenmiştir. Kanaatimizce bu sahneleri sadece *Hayvan Mücadele Sahnesi* olarak adlandırmak yeterli değildir. Türk sanatının en önemli motifi olan bu sahnede görülen yani bilinç boyutundaki mücadelenin yanı sıra; bilinçaltı ve kolektif bilinçaltı (toplum ruhu) olarak analiz edilmesi gereken iki boyutu daha vardır⁵⁹. Bu sahnede görülen “mücadele” nin aslında bir kut alış-verişi olduğu bu sebepten dolayı *Hayvan Mücadele Sahnesi* olarak adlandırılan sahneler tezimizde de detaylı olarak izah ettiğimiz üzere **kut-güç alış-veriş sahnesi** olarak adlandırılmıştır. Türk inancının metafizik temel Tabak I ve Tabak III’te de gördüğümüz; Türklerin birlikte yaşadıkları ve kendilerine hayvan-ata, ongun olarak seçtikleri hayvanların⁶⁰, bir toynaklı hayvanın⁶¹ avından uzaklaşmış gibi görünüp aniden dönerek hızla avladığı **kut-güç alış-veriş sahnesi** resmedilmektedir. İşte bu gerçek hayattan görerek, metafizik bir anlam yükledikleri **kut-güç alış-veriş sahneleri**, Türklere askeri stratejilerde rehber olmuş, kurt, kartal ya da kaplanın avını terk etmiş gibi görünüp aniden dönerek avlama şekli Turan Taktiği olarak savaş meydanlarında başarı ile uygulanmıştır⁶².

3. ERMİTAJ DEVLET MÜZESİNDEN ÜÇ GÜMÜŞ TABAK ÖRNEĞİ

Şimdi eski Türk dininin ve destanlarının makale konumuz olan Tabak I, Tabak II ve Tabak III’te nasıl işlendiğine bakalım. Makalemizde incelenen üç tabak Ermitaj Devlet Müzesi’nde, 68-69 numaralı sergi salonlarında, Kafkas grubu içersinde “Volga-Bulgarları” adı altında sergilenmektedir.

Ermitaj Devlet Müzesi’nde Volga Bulgarları adı altında sergilenen maden eserler Rus ilim adamları tarafından bir katalog ve farklı makalelerde Obi Hazineleri, Ural maden sanatı, Kama gümüşleri başlıkları altında incelenmiştir. Ermitaj’da Ob Hazinesi adı altında sergilenen maden eserlerin bir bölümü Salekhard’daki Yamal-Nenents Müzesi’nden gelmiştir. XIX. yüzyıla kadar Kama ve Ob bölgesinden çıkarılan maden eserlerin en önemlileri Ermitage’da iken, son yıllarda Batı Sibirya ve Ural’da çok kıymetli yeni eserler bulunmuştur⁶³. B. I. Marşak’a göre M. Ö. 1000’li yıllardan beri Sibirya ve Ural bölgesinde üretilen maden eserler üç farklı grupta incelenmelidir: Ural-Macar, Kuzey Ural ve IX.

Rostovtzeff, *The Animal Style In South Russia And China*, Hacker Art Books, New York 1973, s. 63-65. Hayvanla mücadele ve düşmanla mücadele sahneleri Oğuz Kağan, Dede Korkut gibi kadim Türk destanlarında önemli yer tutar. Bu mücadeleler sonucunda başarı gösterenler Alplık göstermiş olur ve esas adını bu mücadeledeki başarısından sonra alır, A. Duymaz, “Dede Korkut Kitab’ında Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 19-21 Ekim 1999, Ankara, s. 109-122.

⁵⁹ Bilinç, bilinçaltı ve kolektif bilinçaltı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Gözde Sazak, “Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2014, s. 91-100, (basılmamış Doktora Tezi).

⁶⁰ Kurt, kartal, arslan ya da pars.

⁶¹ Geyik, koyun ya da keçi.

⁶² Fatma Aysel Dingil, “İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İzafe Edilen Maddi Unsurlar”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2012, s. 66, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁶³ *Treasure of Ob Basin* *Сокровища Приобья*, Ed. by, B.I.Marshak, M.Kramarovsky, Formica, St. Petersburg, 1996, s. 6.

yüzyıl Yamal⁶⁴. N. V. Federov ise B. I. Marşak'ın ayırdığı bu üç bölümü Bulgar, Macar-Ural, günümüz Batı Sibiryası olarak tanımlamıştır. N. V. Federov, aslında bu bölümlerin maden sanatının temelini; ikonografik (binici, doğancı ve vahşi hayvan), mitolojik konuları ve resim üslubu açısından eski Ural Ekolü'ne dayanmakta olduğunu tespit etmiştir. Bu maden eserlerdeki silah, at ekipmanı ve giyim süslemeleri de eski Bulgarlarla aynıdır⁶⁵. B. İ. Marşak Ural bölgesi ve kuzeydeki boyların, VI-VII. yüzyıllar arasında Sogd ve Harezmi bölgesinden ticaret yoluyla gümüş, altın tabak ve ziyafet takımlarını alıp kürk sattıklarını belirtmiş, Sogd ve Harezmi bölgesi maden işçiliğini Ural madenlerinden daha ince işçiliğe sahip olması yönüyle ayırmıştır⁶⁶. Rus ilim adamlarının araştırma konumuz olan üç tabak için ortak olarak vardıkları sonuç: tabakların İdil Bulgarlarına ait oldukları; İdil Bulgarlarının sanat için madeni kullanmalarının temelini M.Ö. 1000'li yıllardan itibaren Sibiryalı-Ural hattına dayandığı; tabakların içindeki motiflerin ikonografik ve üslub olarak M.Ö.1000'den X. yüzyıla kadar Ural Ekolü'ne dayandığıdır. Ayrıca Rus ilim adamları tabakların içindeki motiflerin neyi sembolize ettiğinin hala çözemediğini bu konunun karmaşık bir konu olduğunu da kabul etmişlerdir⁶⁷.

Resim 1: Tabak I: Bir vahşi hayvanın bir geviğe saldırısı sahnesi, Yıldızlı kakmakabartmalı, kararmış gümüşlü tabak. Barsov Gordok arkeolojik alanı, Surgut bölgesi, 1975. Envanter No: ZO-743. İdil Bulgarları XII-XIII. yüzyıl, Ermitage Devlet Müzesi, (Yücel-Sazak, 2012).

⁶⁴Treasure of Ob Basin Сокровища Приобья, Ed. by, B.I.Marshak, M.Kramarovsky, Formica, St. Petersburg, 1996, s. 6-7.

⁶⁵ h.b. Фёдорова, *Торевтика Волжской Болгарии. Серебряные Изделия X-Xiv Вв. Из Зауральских Коллекций*, Опубликовано в: Труды Камской археолого-этнографической экспедиции. Выпуск III/ Под ред. А.М. Белавина; Перм. гос. пед. ун-т.-Пермь, 2003. С.138-153.

⁶⁶ Treasure of Ob Basin Сокровища Приобья, Ed. by, B. I. Marshak, M. Kramarovsky, Formica, St. Petersburg, 1996, s. 6; B. I. Marshak, "Silver for fur" *Byzantine idea, Byzantium era Comnenus and Palaeologus*, St. Petersburg: 2006. s. 72-82.

⁶⁷ Treasure of Ob Basin Сокровища Приобья, Ed. by, B.I.Marshak, M.Kramarovsky, Formica, St. Petersburg, 1996, s. 6. B.I. Marshak, "Silver for fur" *Byzantine idea, Byzantium era Comnenus and Palaeologus*, St. Petersburg: 2006, h.b. Фёдорова, *ТОРЕВТИКА ВОЛЖСКОЙ БОЛГАРИИ. СЕРЕБРЯНЫЕ ИЗДЕЛИЯ X-XIV ВВ. ИЗ ЗАУРАЛЬСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ*, Опубликовано в: Труды Камской археолого-этнографической экспедиции. Выпуск III/ Под ред. А.М. Белавина; Перм. гос. пед. ун-т.-Пермь, 2003. s. 138-153, A.P. Smimov, ON Bader, "Silver Kama" the first centuries of our era Bartyrn location, Proc. GIM: Cultural Monuments. No. XIII., Transl. publ kult.-clearance literature 1954, B.I. Marshak, "Silver for fur" *Byzantine idea, Byzantium era Comnenus and Palaeologus*, St. Petersburg: 2006. s. 72-82., A.V. Baul, B.I. Marshak, N.V. Fedodov, "Silver dishes from the river Voikar" *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, № 2 (18), 2004, s. 107-114.

Tabak 1 daire şeklinde yıldızlı kakma-kabartmalı XII-XIII. yüzyıl yapımı İdil Bulgarlarına ait gümüş bir tabaktır (**Resim 1**). Tabanın tam merkezindeki daire içinde, arka planda bitkisel formda süslemelerin bulunduğu, bir geyiğe saldıran kurt motifinin yer aldığı **kut-güç alış-veriş sahnesi** görülmektedir. Bu mücadele sahnesini çevreleyen üç parçadan oluşan bitkisel süslemeli şeridin üstünde, birbirlerine karşılıklı bakan bir çift kuş (**Resim 2**) durmaktadır. Bitkisel süslemeli şeridin parçaları arasında üçgenler içinde iki adet aynı kuştan, bir adet ise kuş başını andıran bitkisel süslemenin başlangıç noktasını oluşturan figür (**Resim 3**) yer almaktadır. Tabanın en dışında ise tabağın sadece yarısını çevreleyen zencerek motifi bulunmaktadır.

Resim 2: Tabak 1'den detay.

Resim 3: Tabak 1'den detay.

Kut-güç alış-veriş sahnesi'nde yer alan kurt, Türklerde bir hayvan ata sembolü ve Türklerin kutsal bir hayvanı idi⁶⁸. Yaşadıkları coğrafyanın zorlu koşullarını onlarla birlikte yaşayan ve paylaşan en güçlü hayvan kurt idi. Millî kült haline gelmiş olan bu hayvanın Tanrı ile bağlantı kurduğuna inanılıyordu⁶⁹. Aynı sahnede avlanan geyik ise Türkler için kurt gibi kutsal bir hayvandır. Geyik motifi dağ keçisi motifi ile birlikte M. Ö. 1000'li yıllardan itibaren İskitler de dahil olmak üzere Avrasya'da yaşayan bütün Türk boylarında tasvir edilmiş ve ongun olarak kabul edilmiştir⁷⁰. Dede Korkut'ta erkeği için buğa (boga, buka) kelimeleriyle karşılanan sığır cinsi hayvan⁷¹, yer-su kültürünü temsil eden tüm toynaklı hayvanların erkek cinsleri için kullanılmıştır⁷². Yukarıda av kültüründen bahsettiğimiz alplık ve ad almayı temsil eden **kut-güç alış-veriş sahnesi** Tabak 1'de geyiği avlayan kurt motifi ile sembolize edilmiştir. Bu sahne M.Ö. V-IV. yüzyıla ait Pazırık kurganlarından çıkarılan deri bir aplik üzerinde de görülmektedir (**Resim 4**). İki sahne hayvanların konumları, kurtun geyiği avlarkenki hamlesi ve hayvanların resmedilme üslûbu açısından birebir

⁶⁸ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV Yayınları, İstanbul 1988, s. 233.

⁶⁹ Namık Aslan, "Kurt Motifinin Türk Menşee Efsanelerindeki Anlamı Üzerine", *Millî Folklor*, sayı 87, Bahar 2010, s. 76.

⁷⁰ Geyik motifi Alplerin mezar taşlarında da ayakta ya da diz çökmüş olarak görülmektedir, Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2006, s. 192.

⁷¹ Tohumluk hayvan; dişkiye aşmak için yetiştirilmiş hayvan, aygır, sığır aygırı, O.Ş.Gökay, *Dede Korkut Hikayeleri*, 2. Baskı, Kabalıcı Yay., İstanbul 2006, s. 254.

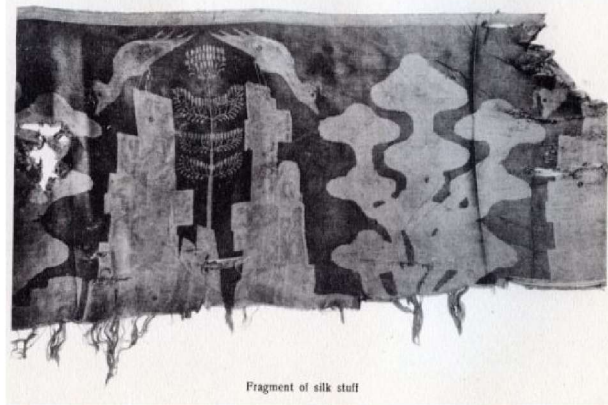
⁷² E. Esin, "Kotuz", *Erdem Dergisi*, ayrı basım, Ankara 1985, s. 125; Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2006, s. 193.

aynıdır. Tek fark Pazırık'ta geyiği kurt yerine bars avlamaktadır. Bu da Türk boyları arasındaki ongun farklılıklarından kaynaklanmaktadır.

Resim 4: Kut-güç alış-veriş sahnesi, Deri Aplik, Pazırık Kurganı. Envanter No:1295/250 M.Ö.5-4.yüzyıl, Ermitage Devlet Müzesi, (Yücel-Sazak 2012).

Tabaktaki **kut-güç alış-veriş sahnesi** çevreleyen üç parçadan oluşan bitkisel süslemeli şeridin üstünde, birbirlerine karşılıklı bakan bir çift kuş (Resim 2) Türk kültüründe birçok destan ve halk hikâyesinde geçen, kut taşıyan hayvanlardandır. M. Seyidof'un Dünya (hayat) ağacında yaşayan gugu kuşu olarak adlandırdığı kutsal kuşlar, geçmiş ve gelecekte insanların talihleriyle ilgili haber verebilmektedir⁷³. Aynı motife M. S. I. yüzyıla ait bir Hun Kagamı kurganı olan Noin Ula'dan çıkartılan ipek örtü üstünde de rastlanılmaktadır. Bu örtüde kutsal dağın ortasından çıkıp hayat ağacının tepesinde karşılıklı bir çift kuş durmaktadır. Kuşlar aşağıya doğru eğilmiş sanki gelecekte haber vermektelerdir (**Resim 5**).

Resim 5: Kutsal Dağ, dünya ağacı ve gugu kuşlarının resmedildiği ipek örtü, Noin Ula Kurganı, M. S. I. yüzyıl, (Trever, 1932).

⁷³ Mehmet Seyidof, "Altın Muharib'in' Soy Etnik Talihi Hakkında", *Kardaş Edebiyatlar*, S.3, Erzurum 1982, s. 40-41.

Bitkisel süslemeli şeridin parçaları arasında üçgenlerin birinde ise bir adet kuş başını andıran bitkisel süslemenin başlangıç noktasını oluşturan figür (**Resim 3**) yer almaktadır. Bu figür dikkatli bakıldığında; başı aşağıya doğru bakan sivri gagalı, çenesinin altında sakalı olan, siyah çizgi şeklinde profilden tek gözü görülen, başının üstünde tek boynuz, boynuzun altında daha küçük kulağı olan boynu bir yılan boynunu andıran bir şekilde resmedilmiştir. Bu motif Türk kültüründe böke⁷⁴ (evren, ejder) olarak tanımlanan alplık ongunlarından⁷⁵. Eski Türk dininde Gök Tanrı'nın gök çıkışı (çarkını) eviren (çeviren) ejder (evren) anlamındaki böke; kışın yer-su'da yaşar, baharda gökyüzüne doğru çıkmaya başlardı. Gökyüzüne çıkarken şekil değiştirir, uçmaya yarayan ve erkekliği temsil eden boynuz ve sakalı çıkardı⁷⁶. Resim 3'de görülen boynuz ve sakal bu motifin bir bahar bökesi olduğunu düşündürmektedir. Gök Tanrı'nın kudretini, hakimiyetini, bolluk ve bereketi sembolize eden böke'nin yılan vücudu, Türk sanatının eşsiz üslubu sayesinde bir ağaç dalı gibi kıvrımlar halinde bitkisel süsleme şeklini kazanmıştır. Üç parçalı şeritler içerisindeki bitkisel süslemeler aslında böke'nin yılan vücududur. Bu bitkisel süsleme hayat ağacı'nın da dallarını oluşturmuştur. Resim 3'deki böke'nin başı motifi ise hayat ağacı⁷⁷'nin başlangıç (tepe) noktasıdır.

Tabağın en dışında; tabağın sadece yarısını çevreleyen zencerek motifi (**Resim 1**) ise Selçuklu ve daha sonraki Türk tezyin sanatının temel motiflerindedir⁷⁸. Zencerek motifi iki böke'nin birbirine sarmal şekilde dolanmış halidir. Bu ikilik ya da çift böke'lik ise bahar ve kış mevsimlerinde fiziksel farklılık gösteren iki böke'yi temsil edeceği gibi, böke motifinin sembolize ettiği evren anlamını kuvvetlendirmek için de çift resmedilmiş olabilir. Aynı kartal motifinin, çift başlı kartal olarak resmedilerek kuvvet anlamının vurgulanması gibi.

Tabak I Ermitaj Müzesi'nde Resim 2'de görülmekte olduğu gibi sergilenmektedir. Halbuki tabak içindeki motiflere bökenin başı yukarı gelecek şekilde tutularak bakıldığında (başlangıç noktası böke'nin başı olan hayat ağacı, hayat ağacı tepesindeki karşılıklı bakan bir çift kuş (gugu kuşu), kurt ongunu sayesinde geyiği yenerek alplık kazanmış alpin ruhunun Gök-Tanrı'ya yükselişi) ortaya anlamlı bir tablo çıkmaktadır. Bize göre bu tablonun doğru anlaşılabilmesi için Tabak I Resim 2'deki gibi değil, Resim 6'daki gibi durmalıdır. Bu şekilde tabak içerisindeki hayat ağacı tepesi yukarıda, gugu kuşları tepede ve yanlarda, ortada ise yerden göğe, kurt ongunu sayesinde geyiği yenerek alplık kazanmış alpin ruhunun Gök-Tanrı'ya yükselişi (başları aşağı gelecek şekilde) görülebilmektedir.

⁷⁴ Esin, *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2003, s. 137, 143.

⁷⁵ Böke motifi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. G.Sazak, "Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması", s. 104-113.

⁷⁶ Esin, *Türk Kosmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yay., İstanbul 2001, s. 82. On iki hayvanlı Türk takviminde de böke, ejder yılı olarak bolluk ve bereketi sembolize etmektedir, O. Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 93.

⁷⁷ Hayat ağacı motifi kökleri bu dünyada, başı yükeklere, Gök-Tanrı'ya uzanan tepesinde gugu kuşlarının yaşadığına inanılan bir kutsal ağaçtır, Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 477

Bu ağaç bazı Türk boylarında kayın, kavaktır. Maaday- Kara adlı Altay destanında ise kavak ağacı dünyanın eksenidir. *Altay Destanı Maaday-Kara*, Haz. Emine Gürsoy Naskali, YKY, İstanbul 1998, s. 13.

⁷⁸ İnci Birol; Çiçek Derman, *Türk Tezyin San'atlarında Motifler*, 7. Baskı, Kubbealtı, İstanbul 2008, s. 129; İ. Birol, *Klasik Devir Türk Tezyini Sanatlarında Desen Tasarımı Çizim Tekniği ve Çeşitleri*, Kubbealtı, İstanbul 2008, s. 192-193.

Tabağın Resim 6'daki gibi duruşu, zencerek motifinin de sol tarafı yani Türklerin batı kanadını temsil etmektedir. Batı kanadı da tabağı yapan İdil Bulgarlarının Türk coğrafyası içinde bulunduğu yönü işaret etmektedir.

Resim 6: Tabak I'in esas duruş şekli. Tabak sol dış kenarında zencerek, üstte böke yukarı doğru yükselen kurt ve geyik.

Resim 7: Tabak II: Bir Adam, geyik ve bir yırtıcı kuş (kartal), altın varak kabartmalı gümüş tabak Tomsık Bölgesi, Ural ve Batı Sibirya. İdil Bulgarları X. (?) yüzyıl, Ermitage Devlet Müzesi, (Yücel-Sazak, 2012).

Resim 8: Tabak II'den Detay.

Araştırma konumuz olan Tabak II, Ermitaj'da Obi hazinesi adı altında sergilenmiştir. Tabak II daire şeklinde X. yüzyılda yapıldığı düşünülen İdil Bulgarlarına ait altın varak kabartmalı gümüş bir tabaktır (Resim 7). Tabağın tam merkezindeki geometrik süslemenin çevrelediği daire içinde yırtıcı bir kuşun, bir geyiğin ve bir alpin yer aldığı mitolojik bir sahne bulunmaktadır (Resim 8).

Kartal/Doğancı/Tuğrul kısaca yırtıcı kuş ikonografisi hakkındaki en eski yazılı kaynak Beyzare'nin Sahib-i Türk/ Melikü't- Türk adlı kaynağa dayanarak doğancılık üzerine halife Mehdi (775-85) için yazdığı Arapça bir risalede geçmektedir⁷⁹. Beyzare'de olduğu gibi pek çok Rus kaynağa göre de Hazar Harezm kağanlığı bölgesi ve Hazar Denizi kıyılarında yırtıcı kuş ikonografisinin eski bir gelenek olduğu yazılmaktadır. Bu kaynaklara göre; M.Ö. 1000'de makalemizde geçen tabakların yapım ve bulunuş yeri olan Kama Irmağı bölgesinde Ananino kültürüne ait ilk bronz yırtıcı kuş figürleri bulunmuştur⁸⁰. Rus kaynaklarında Obi bölgesi sahasındaki yırtıcı kuş figürleri Uğurlarla ilişkilendirilmektedir⁸¹. Öte yandan tabaktaki kuşun duruşu ile aynı duruşa sahip kartal /yırtıcı kuş figürünü, Altay bölgesinde M.Ö. 6-7. yüzyıla ait Başadar kurganından çıkarılan ahşap-altın kaplama kartal figüründe de görülmektedir (Resim 9).

Resim 9: Ahşap üstü altın kaplama, Kartal Motifi, eyer Süsü, Başadar Kurganı, 6-7th B.C., Ermitage Museum, (Yücel-Sazak, 2012).

Kartal Türklerde, en yüksekte uçması ve en ulaşılmaz yerde yuva yapması sebebiyle Tanrı'ya en yakın kutsal hayvan olarak kabul edilmiştir. Ölen kişilerin ruhlarının bir kuş olarak göğe uçmaları, Türklerde oldukça yaygın bir düşüncedir. Ölen yiğitlerin ruhları yırtıcı bir kuş olup göğe uçardır⁸²; bu gelenek İdil Bulgarların devamı olan Çuvaşlara ait

⁷⁹ Emel Esin, *Orta Asyada Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 232.

⁸⁰ Rus arkeologların kuzey-doğu Asya: Ural ve Sayan-Altay bölgeleri arasında uzun yıllar yaptıkları kazılar sonucunda bulunan arkeolojik eserler, erken demir çağına kadar (M.Ö. 700'ler) kuzey orman kültürü ve İskit kültürünün medan üretimini aynı olduğu göstermektedir, *Metallurgy In Ancient Eastern Eurasia From the Urals To The Yellow River*, Ed. by Kathryn M. Linduff, The Edwin Mellen Press, U.S.A. 2004, s. 34.

⁸¹ A.P., Smirnov, ON Bader, Silver Kama" *The First Centuries of our era Bartym Location, Proc. GIM: Cultural Monuments*. No. XIII., Transl. publ kult.-clearance literature 1954.

⁸² Ögel, *Mitoloji*, C.II, s. 129.

Alplık destanlarında da geçmektedir⁸³. Alpin yırtıcı kuş ongunu vasıtasıyla diğer kuşlarla iletişim kurup emir verdiği destanlarda yer almaktadır⁸⁴.

Türklerde kutsal hayvan olan geyik, yırtıcı bir kuşla tasvir edildiğinde; kurban edilerek öbür alemde canlanacağına ve tabiatüstü bir özellik taşıdığına inanılan geyiği temsil etmektedir⁸⁵. Tabak II'deki geyik motifi de yırtıcı bir kuş'la birlikte resmedilmiş olduğundan Alpin ruhu için adanan kurbanı sembolize etmektedir. Pazırık Kurganları'ndan çıkarılan kağanın ruhuna kurban edilmiş ve onunla birlikte kurgana konulan muhteşem deri, altın ve at kılı bezemeli geyik maskeli atlar da aynı anlamda kurban edilmiş geyiği sembolize etmektedir (**Resim 10**).

Resim 10: Deri At Koşum Takımı, Pazırık Kurganı 5, 4-3-th B.C., Ermitage Devlet Müzesi, (Yücel-Sazak 2012).

Alplık Türklerde, bu dünyada gösterilen yiğitlikler sebebiyle kazanılan kutsal bir mertebedir. Tüm kağanların **kut-güç alış-veriş sahnesi** bölümünde anlattığımız üzere, bir mücadele gösterip alplık kazanmış olması gerekir. Tabak II'deki alp motifi ise kutsal yırtıcı kuş ve kutsal geyik motifleriyle birlikte kıyafetlerinin de işaret ettiği gibi alplık özelliklerini taşımaktadır. Türklerde Alp kıyafeti kutluk sembolize eden bant başlık, kollarında çift kolluk, belinde kuşak, ayaklarında çift tozluk/çizme ile tasvir edilmektedir⁸⁶. Tabak II' deki Alp motifinde börk olarak kullanılan başlık (bant) M.S. I. yüzyıla ait Noin Ula kurganından çıkarılan yün halı parçasındaki Kağan portresinde de aynen görülmektedir⁸⁷ (Resim 11). Bu baş bandı ve kemer İskit savaşçılarının ve Türk yiğitlerinin hem kendilerine hem de atlarına savaşa giderken belge olarak taktıkları ortak bir alâmettir. Bu alâmetin Türklerdeki adı

⁸³ Fevzi Ersoy, *Çuvaş Alp Hikayeleri Ulup Halapisem*, TDK Yay., Ankara 2009, s. 29.

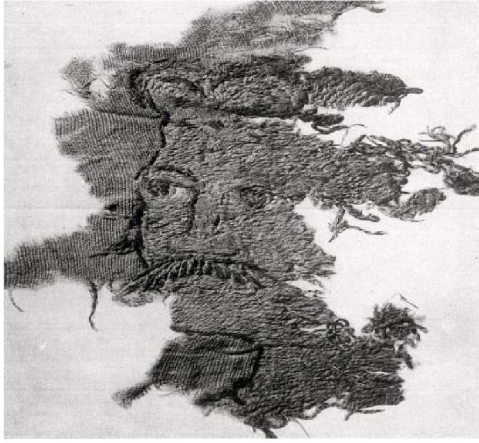
⁸⁴ İbrahim Dilek, *Altay Destanları II*, TDK, Ankara 2007, s. 28.

⁸⁵ Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s. 213.

⁸⁶ E.Esin, *a.g.e.*, Kabalcı Yay. İstanbul 2006, s. 268-270.

⁸⁷ C.amilla Trever, *Excavations In Northern Mongolia (1924-1925)*, Leningrad 1932, s. 32-33.

beçkem'dir⁸⁸. İpekten ve dağ sığırı kuyruğundan yapılan uzun parçalar rüzgar esince dalgalanarak ejderlere benzer. Düşmana rengârenk uçşan ejder görünümli ipeklerle korku salan savaşçılar, birbirlerine de saldırmayı engellemiş olurlar⁸⁹. İpekten beçkem'ler tuğ olarak İskit, Hun ve diğer Türk devletlerinde aynı şekilde kullanılmıştır⁹⁰. Alp kıyafetinin diğer parçaları olan kol bantları, çizmelerini üstüne çıkardığı üst kısmı rahat binici pantolonunun yanı sıra Alp'in kısa saçları, sakal ve bıyığı da Pazırık kurganları ve Noin Ula kurganlarından çıkarılan kağan tasvirleri ile birebir aynıdır. Bu tasvirler ve arkeolojik buluntular destanlarda anlatılanlarla desteklenmektedir⁹¹.

Resim 11: Yün Halı Üstünde Portre, yün, M.S. I. yy., Noin Ula Kurganı, Rudenko, 1962.

Resim 12: Tabak III: Yılanın Geyiğe Saldırması, Yıldızlı Gümüş Tabak, Ural Bölgesi ve batı Sibirya, İdil Bulgarlar, X. yüzyıl, Ermitage Devlet Müzesi, (Yücel-Sazak, 2012).

Tabak II'de yırtıcı kuş, geyik ve silahsız olarak resmedilmiş alp motiflerinin birlikte yer aldığı sahne; Türk kültüründe Alp'in ruhunun ölümden sonra bir kartal olarak Tann'ın yanına, bu yolculukta ve diğer dünyada kendisine yardım etmesi için kurban edilen geyik ile birlikte uçmasını sembolize etmektedir. Tabaktaki alp, kartal ve geyiğin üçünün de

⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TDK, C.I., Ankara 1985, s. 483.

⁸⁹ Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C.I., TTK, 3. Baskı, Ankara 1998, s. 218.

⁹⁰ İskit ve Hun dönemi Pazırık ve Noin Ula kurganlarından mezar odalarına giden koridor üzerinde belli bir sıraya göre dizilmiş yüzlerde ipek tuğ çıkarılmıştır, detaylı bilgi için bkz.; C.I. Rudenko, *Kultura Khunov i Noinulinskie Kurgani*, Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, Leningra 1962. C. Trever, *Excavations In Northern Mongolia (1924-1925)*, Leningrad 1932. Ulan Batoor, Mayhan Uul kurganında da 2012 yılında yapılan kazıda çıkarılan mezar odasına giden koridorda 7.5 metre uzunluğundaki alev saçan pars(ejder) aynen İskit, Hun savaşçıların ipek berçemleri gibi uzun ve dalganır şekilde resmedilmiştir. VII. yüzyıl Gök-Türk dönemine ait bu kurganda kağanın ve boyunun ongunu olan pars(ejder), Türklerde hiç kesintisiz devam eden kültürü ispatlaması açısından çok önemlidir. Sartkojali Karcaubay, Cantekin Karcaubay, "Gök-Türk'ün Toprak Haklı", *Atlas Dergisi*, Doğan Yay., S.238, İstanbul 2013, s. 66.

⁹¹ Arif Acaloğlu, "Türk Destan Geleneğinin Tarihi Kökenlerine Dair", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, S.4, s. 144-157.

ayaklarında, bellerinde ve başlarındaki ikonografik altın ile belirtilen bantlar, üzerinde de alpe ait olma ve kutsiyet taşımaya ifade etmektedir.

Tabak III'de yine daire şeklinde yaldızlı kakma-kabartmalı X. yüzyıl yapımı İdil Bulgarlarına ait gümüş bir tabaktır (Resim 12). Bu tabak Ural bölgesi maden sanatının en güzel örneklerinden biri olup, içinde Türk kültürüne ait **kut-güç alış-veriş sahnesi**'nin farklı bir türü görülmektedir. Tabakın merkezinde geometrik formda yapılmış zencerek motifinin çevrelediği Türk sanatının klasikleşen **kut-güç alış-veriş sahnesi**; bu defa bir geyik ve yılan arasında geçmektedir. Boynuzlarından erkek bir geyik olduğu anlaşılan geyik'le aynı yönde bir de kurt resmedilmiştir. Erkek geyik kulaklı ve başı kurta benzeyen yılan vücutlu, kurt pençesi şeklinde ayakları olan bir hayvan (yılan, böke) tarafından ısırılmaktadır (Resim 12).

Bu tabakta Ural bölgesinde yaşayan bir Türk kavmi olan Başkurt'ların Ural Batır adlı destanında yer alan yılan kimliğinde geyiği yiyerek alplık ve olağanüstü özellik kazanmaya çalışan alp'in destanı anlatılmakta olabilir⁹². Şöyle ki Padişahın⁹³ kızı ile evlenmek isteyen alpe (Zerkum'a) yılan donuna/kimliğine girerek geyiği yutma görevi verilir. Alp yılan donuna girer fakat geyiğin boynuzları yutmasını zorlaştırır. Alp, Ulan Batır'ın geyiğinin boynuzunu kırması ile geyiği yutabilir ve alplık kazanır⁹⁴.

Tabak III'de alplık kazanmak için yapılan **kut-güç alış-veriş sahnesi**'ndeki kurt başlı böke (yılan) Alp'i, geyik Alp'in yenmesi gereken düşmanı, geyik'in sol tarafında aşağı doğru sarkan yılan'la aynı formdaki boynuz geyiğin kırılan boynuzunu, geyik'in ve kurt'un üzerlerinde üç daireden meydana gelen çintemani⁹⁵ motifi ise alp'in düşmanlarını yendiğini ve alplık sembolü olarak çintemani bu motiflere (geyik ve kurt) aktarıldığını ifade etmektedir (Resim 13).

Resim 13: Tabak III'ten detay. Kurt başlı böke'nin (yılan) geyikle mücadelesi.

⁹² M.Ergun; G. İbrahimov, *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, Gen Matbaacılık, Ankara 1996, s. 107-1119.

⁹³ Padişah burada sadece bir terimdir, lider anlamında kullanılmıştır; destanda devlerin padişahı gibi kullanımları mevcuttur. Bu kelimenin varlığı destanın döneminin çok eskiye dayandığı (milat öncesi) gerçeğini değiştirmez.

⁹⁴ Buradaki don değiştirerek bir kızla evlenmek için yapılan hayvanla yapılan mücadele sahnesi Dede Korkut Destanı'nda yiğitin kızı alabilmesi için üç hayvanı yenerek kendini ispatlaması motifleriyle aynıdır, A. Duymaz, "Alpların Eğitimi ve Geçiş Törenleri", *a.g.m.*, s. 113.

⁹⁵ Türk kültüründe böke bir alplık ongunu, çintemani ise bökenin ağzından çıkan incilerdir. E. Esin, *Türk Kozmolojine Giriş*, Kabaalçı Yay. İstanbul 2001, s. 86.

Tabaklarda anlamlarını açıkladığımız motifler kadim Türk kültürünün milat öncesinde 1000’li yıllara kadar uzandığını yukarıda örneklerini verdiğimiz Başadar, Pazırık ve Noin Ula kurgan buluntularından somut olarak ispatlamaktadır. Temeli kadim Türklere dayanan motif ve sembollerin, Bulgar Türklerinde devam ettiği tezimizi bazı ilim adamları şu şekilde desteklemektedir. Z. Togan, X. yüzyılda Bulgar Türklerini ziyaret eden İbn-i Fadlan seyahatnamesinden yola çıkarak Bulgar Türkleri’nin sadece Gök-Türk, Oğuz, Hazar ve Uygurlarla değil, İskitlerle de çok örtüşen örf ve adetleri hatta tek bir töre sistemi olduğunu tespit etmiştir⁹⁶. V. Beşevliyev’e göre; Bulgar Türkleri de hiç şüphesiz Türklerin hepsi ile müşterek olan başlıca destan ve türeyiş efsanelerini biliyorlardı. Fakat bunlar Bulgar Türklerinden yazılı olarak günümüze gelmemiş, destan anlatıcıları ile aktarılmıştır⁹⁷. Federov’a göre, Volga Bulgarlarının (Bulgar Türklerinin) dahil olduğu “Ural” ekolü maden eserlerindeki silah, at ekipmanı ve giyim süslemeleri de eski Bulgarlarla aynıdır⁹⁸.

4. SONUÇ

Sonuç olarak bu araştırmanın konusu olan üç tabakta da Türk kültürüne ait ortak motifler ve sembollerin destanlar, mitolojik unsurlar ve etnografik malzemelerle yüzyıllar boyunca sürdürüldüğünü ve somut olarak Türk sanatına (İdil Bulgarları vasıtasıyla) nasıl aktarıldığı tespit edilmiştir. Tabak I ve Tabak III’teki kut-güç ve alış-veriş sahnesi’nde avlanan/yenilen düşmanı geyik, avlayan/düşmanını yenen alpi kurt ve böke (yılan) temsil etmektedir. Tabak II’de ise kartal, geyik ve alp motifleri bir bütün olarak ölen alpin ruhunun Tanrı’nın yanına gidişini (uçuşunu) sembolize etmektedir. Bu gidiş, kartalın sembolize ettiği adaletle hükmeden, geyikle sembolize edilen Gök Tanrıya tam teslimiyetle teslim olmuş bir kağana aittir.

KAYNAKÇA

Acaloğlu, Arif, “Türk Destan Geleneğinin Tarihi Kökenlerine Dair”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, S.4, s. 144-157.

Aka, İ., *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 1991.

Arlan, Namık, “Kurt Motifinin Türk Menşee Efsanelerindeki Anlamı Üzerine”, *Milli Folklor*, S. 87, 2010, s. 72-77.

Бауло, А.В., Маршак, Б.Н., Федорова, Н.В., “Серебряные блюда с реки Воикар Опубликовано в: Археология”, *этнография и антропология Евразии*. No: 2 (18), 2004. С.107-114.

Baul, A.V. , Marshak, B.I., Ferodov, N.V., “Silver dishes from the river Voikar” *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, No: 2 (18), 2004, s. 107-114.

Beşevliyev, V., “ProtoBulgar Dini”, *Belleten*, C.IX, S. 33-36, T.T.K. Ankara 1945, s. 213-261.

⁹⁶ Z.Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, s. 114.

⁹⁷ V. Beşevliyev, “Proto- Bulgar Dini”, *Belleten*, C.IX, TTK, Ankara 1945, s. 261.

⁹⁸ И.В. Федорова, Торевтика Волжской Болгарии. Серебряные Изделия X-XIV Вв. Из Зауральских Коллекций, *Опубликовано в: Труды Камской археолого-этнографической экспедиции. Выпуск III/ Под ред. А.М. Белаивии; Перм. гос. пед. ун-т.-Пермь, 2003. S. 138-153.*

Biol, İnci, Derman, Çiçek, *Türk Tezyin San'atlarında Motifler*, 7. Baskı, Kubbealtı, İstanbul 2008.

Biol, İnci, *Klasik Devir Türk Tezyini Sanatlarında Desen Tasarımı Çizim Tekniği ve Çeşitleri*, Kubbealtı, İstanbul 2008.

Cichocki, D., "Türk Mitolojisinde Kurt Ana Motifine Dair", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.37, İstanbul 1985, s. 117-130.

Dede Korkut Kitabı, çev. Muharrem Ergin, TDK, Ankara 2009.

Demiroğlu, H., "İtil Bulgarlarından Günümüze Kalan Bazı Tarihi Materyaller", *Osmanlı'nın İzinde: Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, Cilt I, (yayına hazırlayanlar Feridun M. Emecen, İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu), İstanbul 2013, s. 545-559;

"İtil Bulgarlarında Tarım Aletleri", *İSTEM (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsiki Dergisi)*, Yıl 9, Sayı 18, Konya 2011, s. 49-63.

Dingil, F. A., "İslam Öncesi Türk Kültüründe Kutsallık İfade Edilen Maddi Unsurlar", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2012, (basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Dilek, İ., *Altay Destanları I*, TDK, Ankara 2002.

----- *Altay Destanları II*, TDK, Ankara 2007.

Duymaz, Ali., "Dede Korkut Kitab'ında Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri", *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 19-21 Ekim 1999, Ankara, s. 109-122.

Ergin, M., *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2010.

Esin, E., "Kotuz", *Erdem Dergisi*, ayrı basım, Ankara 1985, s. 125-131.

"Tabari's Report On The Warfare With The Turgis", *Central Asiatic Journal*, Vol. XVII No.2-4, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1973, s. 129-149.

Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, Kabaçlı Yay., İstanbul 2006.

Türk Kosmolojisine Giriş, Kabaçlı Yay., İstanbul 2001.

"Türk Tarihi Işığında Bulgaristan", *Türk Kültürü*, S.187, Ankara 1962, s. 16-30.

Ergun, M., İbrahimov, G., *Başkurt Halk Destanı Ural Batır*, Gen Matbaacılık, Ankara 1996.

Ersoy, Fevzi, *Çuvaş Alp Hikayeleri Ulip Halapsem*, TDK Yay., Ankara 2009.

Фёдорова, h.b., Торевтика Волжской Болгарии, "Серебряные Изделия X-XIV Вв. Из Зауральских Коллекций", *Опубликовано в: Труды Камской археолого-этнографической экспедиции. Выпуск III/ Под ред. А.М. Белавина; Перм. гос. пед. ун-т.-Пермь, 2003. С. 138-153.*

Fedorov, N., "toreutics Volga Bulgaria Silverware X-XIV BB. I3 Zauralskiy COLLECTIONS, *Kama Archaeological and ethnographic expedition*, Issue III / ed. AM Belavin, Perm. State ped. University t-Perm, 2003, p. 138-153.

Feher, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

Feher, G., Bulgar Türkleri Macarlar ve Bunlara Akraaba Olan Milletlerin Kültürü Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1986.

Feher,G., *Monuments de Culture Proto-bulgares*, Budapest, 1931.

Frye, Richard N., *Ibn Fadlan's Journey to Russia*, Markus Wiener Publishers Princeton, U.S.A. 2005.

Hudyadov, M., *Kazan Hanlığı*, TTK, Ankara 2009.

İnan, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I., TTK, 3. Baskı, Ankara 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, 29. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

Karcaubay, S., Karcaubay, C., "Gök-Türk'ün Toprak Haklı", *Atlas Dergisi*, Doğan Yay., S.238, İstanbul 2013, s. 62-74.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-İt-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, TDK, C.I., Ankara 1985.

Kurat, N. A., *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Laszlo, Guyla, *The Art of the Migration Period*, University of Maimi Press, Florida 1974.

Gökyay, O. Ş., *Dede Korkut Hikayeleri*, 2.baskı, Kabalcı Yay., İstanbul 2006.

Günay, Ü. ve Güngör, H., *Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini*, Rağbet Yay., 5. Basım, İstanbul 2009

Marshak, Boris .I., "Silver for fur, Byzantine idea", *Byzantium era Comnenus and Palaeologus*, St. Petersburg: 2006. s. 72-82.

Маршак, Б.Н., *серебро за меха, Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов*. СПб: 2006. С. 72-82. (<http://kronk.narod.ru/library/marshak-bi-2006.htm>)

Marshak, B., Kramarovsky, M., *Treasures From The Ob'Basin. Sokrovishcha Priob'ya*, rew. by J.M. Rogers, The Burlington Magazine, Vol. 139, No:1126, Jan. 1997, s. 44-45.

Mercani,Ş., *Müstefadü'l- Ahbar:fi Ahval-I Kazan ve Bulgar Kazan ve Bulgar'daki Durum Hakkında Faydalanan Haberler*, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yay. Ankara 2008.

Minorsky, V., *Hududü'l- Alem Mine'l- Meşrik İle'l- Magrib*, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008.

Muhammad b. Adb-Al-Mabbah Qazbini, *Hudud al- 'Alam "The Regions Of The World" A Persian Geography 372 A.H.- 982 A.D.*, trans. by V. Minorsky, Oxford Univeristy Press, London 1937.

Ögel, B., *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, TDAV Yayınları, 1988.

-----, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 2010.

- , *Mitoloji I*, 5. Baskı, TTK, Ankara 2010.
- , *Mitoloji II*, 4. Baskı, TTK, Ankara 2010.
- Önal, M. N., “Halk Anlatılarında Kahramanın Kimliğini Gizlemesi”, *Turkish Studies*, Vol. 5/1 Winter 2010, s.1272-1285.
- Rostovtzeff, M., *The Animal Style In South Russia And China*, Hacker Art Books, New York 1973.
- Rudenko, C. İ., *Kultura Hunnov i noinulinskie kurganı*, AN SSSR, Moskova-Leningrad 1962.
- Sazak, G., “Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2014.
- Seyidof, M., “Altın Muharib’in Soy Etnik Tahlili Hakkında”, *Kardaş Edebiyatlar*, S.3, Erzurum 1982, s. 36-43.
- A. П. Смирнов, Бадер, Серебро закамское» первых веков нашей эры. Бартымское местонахождение, Тр. ФНМ: Памятники культуры. Вып. XIII, М.: Ис.-изд-во культ.-просвет. литературы. 1954.
- Smirnov, A. P., “ON Bader, Silver Kama" The First Centuries of our Era Bartym Location, Proc. GIM: *Cultural Monuments*. No. XIII., Transl. publ kult.-clearance literature 1954.
- Tanyu, H., *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1980.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- Trever, Camillia, *Excavations In Northern Mongolia (1924-1925)*, Leningrad 1932.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004.
- Yörükkan, Y. Z., *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yay., İstanbul 2004.
- Vijarova, J. N., *Slavyani: Prabolgari: po dannu nehpolumu om VI-XI Slaven und Protobulgaren*, Izdatelstvo na Bilgrsakata Akademiya na Naukite, Sofya 1976.
- Zekiyev, M. F., “Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz’in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya’daki Eski Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.I., s. 627.
- “Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları”, *Türkler*, C. II, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 425-442.
- Altay Destanı Maaday-Kara*, Haz. Emine Naskalı, YKY, İstanbul 1998.
- Antik Dünya ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C.II., Yves Bonnet, Çev. Levent Yılmaz, Dost Kitabevi, Ankara 2000
- Metallurgy In Ancient Eastern Eurasia From the Urals To The Yellow River*, Ed. by Kathryn M. Linduff, The Edwin Mellen Press, U.S.A. 2004.

Social Complexity In Prehistoric Eurasia Monuments, Metals, And Mobility, Ed. by Bryan K. Hanks, Katheryn M. Linduff, Cambridge University Press, New York 2009.

Treasure of Ob Basin Сокровища Приобья, Ed. by, B.I.Marshak, M.Kramarovsky, Formica, St. Petersburg, 1996.